

Στην άλλη όχθη της κρίσης

*Εισήγηση στην ημερίδα του Τμήματος Οικογένειας του 18 ΑΝΩ
Ο ψυχισμός σε εφεδρεία: προκλήσεις και αδιέξοδα της κρίσης*

1. Παρέχεται το σχήμα του κόσμου. Δεν υπάρχει αμφιβολία περί τούτου.

Πάνω από τέσσερα χρόνια τώρα, η παγκόσμια κρίση του καπιταλισμού προχωράει ακάθεκτη σαν ποταμός Αχέροντα και συμπαρασύρει τα πάντα στα Τάρταρα της χρεοκοπίας. Τραπεζιτικοί κολοσσοί καταρρέουν. Γιγάντια ποσά κεφαλαίων εξανεμίζονται. Χώρες μικρές και μεγάλες χρεοκοπούν. Λαοί μετατρέπονται σε έθνη αποκλήρων για να σωθούν οι τοκογλύφοι των λαών. Ζωές εκατομμυρίων ανθρώπων μετατρέπονται σε υπάρξεις χωρίς όρους ύπαρξης, χωρίς δουλειά, χωρίς μισθό και σύνταξη, σε ένα άθλιο σήμερα που μας καταδικάζει σε ένα αθλιότερο αύριο. Η ανθρωπότητα η ίδια αξίζει στα χρηματιστήρια και στα διευθυντήρια του κεφαλαίου στις Βρυξέλλες, στο Βερολίνο, στο Παρίσι, στο Σίτυ του Λονδίνου, στην Ουάσινγκτον λιγότερο από τα άχρηστα τοξικά ομόλογα των κερδοσκοπών του χρεοκοπημένου συστήματός τους.

Μαζί με τους όρους ύπαρξης των ανθρώπινων υπάρξεων αφανίζονται και όλες οι βεβαιότητες που φάνταζαν αιώνιες. Πεποιθήσεις ριζωμένες, ακλόνητες μέχρι τώρα, αιωρούνται πια με τις ρίζες τους να κρέμονται στο κενό. Όλα φαίνονται ρευστά, τα πάντα αβέβαια. Και η ελπίδα, πού; Ο μανιασμένος ποταμός που αντιμετωπίζουμε είναι ένας μονόδρομος προς τα Τάρταρα;

«Τα πάντα ρει». Την ηρακλείτεια ρήση επαναλαμβάνει στα *Φιλοσοφικά του Τετράδια του 1933-1935*, ο εξόριστος επαναστάτης Λέων Τρότσκι, μέσα στη φοβερότερη παγκόσμια κρίση τής μέχρι τότε Ιστορίας που μόνο η σημερινή κρίση την ξεπερνά. Συμπληρώνει, όμως:

«Τα πάντα ρει αλλά όχι έξω από όχθες.

Ο κόσμος δεν είναι «ρευστός», μέσα του υπάρχουν αλλαγές και αποκρυστάλ-

* Ο Σάββας Μιχαήλ είναι γιατρός και συγγραφέας.

λωση πάγιων (στερεοποιημένων), αν και όχι «αιώνιων», στοιχείων. Κατόπιν η ίδια η ζωή δημιουργεί για τον ίδιο της τον εαυτό τις δικές της όχθες, για να τις υπερχειλίσει αργότερα. Ποσοτικές αλλαγές της ύλης ωθούνται σε ένα ορισμένο στάδιο ενάντια στις στερεοποιημένες μορφές που ανταποκρίνονταν στην προηγούμενη κατάσταση της. Σύγκρουση. Καταστροφή. Είτε νικά η παλαιά μορφή (εν μέρει νικά), καθιστώντας αναγκαία (εν μέρει) την αυτοπροσαρμογή της υπερνικημένης διαδικασίας, είτε η διαδικασία της κίνησης ανατινάζει την παλαιά μορφή και δημιουργεί μία νέα, μέσα από την οδό νέων αποκρυσταλλώσεων από τα έγκατά της και αφομοίωσης στοιχείων από την παλαιά μορφή»¹.

Τα πάντα ρει αλλά μέσα σε όχθες. Ποιες όχθες σχηματίζει το ποτάμι της κρίσης; Όταν βρισκόμαστε μέσα στην ορμητική ροή του ή στη μία όχθη, εκείνη στην οποία συνήθως ξεβράζουν οι στρόβιλοί του τα συντρίμια, είναι πολύ δύσκολο να δούμε τι υπάρχει αντίπερα, τι μορφή έχει αυτό που σχηματίζεται πίσω από το υδάτινο φράγμα των ραγδαίων εξελίξεων. Τι, επιτέλους, κρύβεται στην άλλη όχθη της κρίσης;

2. Απάντηση δεν μπορούμε να περιμένουμε από εκείνους που μας έριξαν στο ποτάμι να πνιγούμε ούτε από τους «θεωρητικούς» απολογητές και «επιστημονικούς» συνεργάτες τους.

Είναι πασίγνωστο ότι η λεγόμενη mainstream «επιστήμη» των Οικονομικών, σε όλα τα παρακλάδια της και με όλα τα περίτεχνα μαθηματικά της μοντέλα και τη χρήση των πιο high tech μέσων της πληροφορικής, απέτυχε οικτρά να προβλέψει την implosion, την «ενδόρρηξη», του παγκοσμιοποιημένου χρηματιστικού κεφαλαίου το 2007 και το τσουνάμι που μαίνεται σε όλο τον πλανήτη και συνεχίζεται κλιμακούμενο από τότε. Ένας από τους πιο ονομαστούς αρχιτέκτονες της χρηματοπιστωτικής παγκοσμιοποίησης, του «νεοφιλελευθερισμού» και του κερδοσκοπικού οργάνου στις ΗΠΑ και διεθνώς, ο πρώην πρόεδρος της αμερικανικής Federal Reserve Bank Alan Greenspan, αναγκάστηκε να το ομολογήσει το 2008, στην κατάθεσή του μπροστά στο αμερικανικό Κογκρέσο μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers: «Στις τελευταίες δεκαετίες, ένα τεράστιο σύστημα διαχείρισης του ρίσκου και διαμόρφωσης των τιμών διαμορφώθηκε, συνδυάζοντας τις καλλίτερες συλλήψεις των μαθηματικών και των εμπειρογνομόνων της χρηματοπιστωτικής σφαίρας με την υποστήριξη των πλέον προωθημένων προόδων της τεχνολογίας των επικοινωνιών και των υπολογιστών[...] Ολόκληρο αυτό το πνευματικό οικοδόμημα κατέρρευσε την περασμένη χρονιά»².

Το εν λόγω οικοδόμημα στεκόταν έτσι κι αλλιώς στον αέρα στους αιθέρες της κερδοσκοπίας του πλασματικού-χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, του «απόλυτου φρετίχ»³, όπως το ονόμαζε ο Μαρξ, καθώς τρέφει τη φενάκη ότι το χρήμα γεννάει από μόνο του χρήμα, παρακάμπτοντας την υλική σφαίρα της παραγωγής και ανα-

παραγωγής των όρων της κοινωνικής ζωής που είναι, στον καπιταλισμό και η σφαίρα της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο. Οι φετιχιστικές αυταπάτες που γιγαντώθηκαν με τη γιγάντωση του πλασματικού κεφαλαίου στις δεκαετίες της παγκοσμιοποίησής του αλληλοτροφοδοτήθηκαν με τις αυταπάτες της φετιχοποίησης της τεχνολογίας, της πληροφορίας και της κατασκευής τυπικών μαθηματικών μοντέλων. Μαζί με το πλασματικό κεφάλαιο καταρρέουν και οι αλληλένδετες μ' αυτό φετιχιστικές ψευδαισθήσεις, προκαλώντας την πιο ακραία σύγχυση – και την πλήρη αδυναμία των διαφόρων think tanks και των διαφόρων «Επιτροπών των Σοφών» να σχεδιάσουν μία αποτελεσματική εναλλακτική διεξοδο από την επιδεινούμενη καταστροφή.

Η επικρατούσα μέχρι τώρα αστική «νεοκλασική» οικονομική θεωρία, σε όλες τις παραλλαγές της, έχει μεθοδολογικά κοινό ακρογωνιαίο λίθο⁴, το αφηρημένο, εγωιστικό άτομο που υποτίθεται ότι κάνει ορθολογικές επιλογές για την κατανομή του κεφαλαίου του, λαμβάνοντας όλες τις απαραίτητες πληροφορίες για κινδύνους και ευκαιρίες. Το ορθολογιστικό αυτό άτομο δεν είναι άλλο από τον Homo Economicus, το τεχνητό γκόλεμ της αστικής πολιτικής οικονομίας.

Αυτό που συντελείται τώρα είναι το τέλος του Homo Economicus, της μόνης προσομοίωσης «ανθρώπου» που αναγνωρίζει ο καπιταλισμός και οι ιδεολόγοι του. Μετά την έκρηξη της τρέχουσας παγκόσμιας κρίσης, επιχειρήθηκε να βρεθεί αντικαταστάτης του – που δεν ήταν, όμως, παρά προσομοιώσεις της προσομοίωσης που αποσυντέθηκε. Έτσι ως επιστημολογικός ακρογωνιαίος λίθος στη θέση του ορθολογιστικού ατόμου μπήκε το ανορθολογικό άτομο που η συμπεριφορά του, στον υπολογισμό οικονομικού ρίσκου, επιχειρείται από ορισμένους να προσδιοριστεί με την προσφυγή στην ψυχολογία, κυρίως την ψυχολογία της συμπεριφοράς (behaviorism), αλλά και τις νευροεπιστήμες. Έτσι μας προέκυψαν και τα behavioral economics και τα neuroeconomics, αναπαράγοντας σε χειρότερη μορφή τον ήδη χρεοκοπημένο μεθοδολογικό ατομικισμό και τον διαστρεβλωτικό, υπεραπλουστευτικό αναγωγισμό.

Στο πρακτικό επίπεδο της εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής, το αντίστοιχο το γνωρίζουμε δυστυχώς πολύ καλά, στα δραματικά του αποτελέσματα: μετά την αποτυχία των μνημονίων σε Ελλάδα αλλά και σε Πορτογαλία και σε Ιρλανδία, αποφασίζεται από την τριόικα ΔΝΤ/ΕΕ/ΕΚΤ ως θεραπεία να δοθεί το ίδιο φονικό δηλητήριο αλλά σε διαρκώς πιο αυξημένη δόση...

Οι δύο στρατηγικές που ανέπτυξε ο καπιταλισμός, για να εμποδίσει μία επανάληψη της κοινωνικο-οικονομικής καταστροφής και τις επαναστατικές εκρήξεις που ακολούθησαν το κραχ του 1929, ο Κεϋνσιανισμός και ο νεοφιλελευθερισμός, έχουν αποτύχει και οι δύο: το μεταπολεμικό κεϋνσιανό οικοδόμημα των Συμφωνιών του Μπρέτον Γουντς κατέρρευσε το 1971 και ο νεοφιλελευθερισμός γνώρισε το Βατερλό του το 2007. Ελλείπει μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής, τα κέντρα

του παγκόσμιου καπιταλισμού προχωρούν με εμπειρικά μέτρα, προκειμένου να κερδίσουν λίγο χρόνο – μέτρα, όμως, που μετατρέπονται πολύ γοργά σε μπουμέρανγκ, ενώ τροφοδοτούν την κοινωνική απόγνωση, την οργή, την αγανάκτηση, την εξέγερση των λαϊκών μαζών σε όλη την υφήλιο, από την Πλατεία Ταχρίρ του Καΐρου, στην Πονέρτα ντελ Σολ της Μαδρίτης, την Πλατεία Συντάγματος και ως το κίνημα *Occupy the Wall Street*, μέσα στην κοιλιά του ίδιου του κήτους.

3. Το κεφάλαιο είναι και επιβάλλει μία «δικτατορία αφαιρέσεων», όπως έγραφε ο Μαρξ⁵, αλλά οι αφαιρέσεις αυτές, ιδιαίτερα με τη μορφή του κυρίαρχου χρηματιστικού κεφαλαίου, απομακρύνθηκαν τόσο από την πραγματικότητα που η πραγματικότητα τώρα παίρνει την ανελέητη εκδίκησή της. Μπορεί, από τη μια, μέσα από την κρίση να εντείνεται η δικτατορική επιβολή πάνω στις ζωές των ανθρώπων τους –ό,τι ευφημιστικά ονομάστηκε «δικτατορία των αγορών»– αλλά, από την άλλη, αυτό κάθε άλλο παρά αρκεί για να σταματήσει την αδυσώπητη εκδίκηση της πραγματικότητας που δίνει συνάμα στα πράγματα το αληθινό τους όνομα.

Ο τρομακτικός ποταμός που συμπαράσύρει τα πάντα και αλλάζει το σχήμα του κόσμου ονομάζεται απλώς με το κοινό όνομα «κρίση»; Ας θυμηθούμε ξανά τις σημειώσεις του εξόριστου επαναστάτη:

Τα πάντα ρει αλλά όχι έξω από όχθες.

[...] η ίδια η ζωή δημιουργεί για τον ίδιο της τον εαυτό τις δικές της όχθες, για να τις υπερχειλίσει αργότερα... (η υπογράμμιση δική μας).

Ο ποταμός είναι η ίδια η ζωή που δεν μπορεί πια να κυλά όπως παλιά, η ζωή που ασφυκτιά μέσα στις παλιές της όχθες και αναταράσσει με τους βίαιους στροβίλους της τα πάντα, ξεχειλίζει από την παλιά της κοίτη, διαλύοντας ό,τι την περιορίζει. Αυτή την ασφυξία της ζωής και, ταυτόχρονα, τη βίαιη απαίτησή της να κυλήσει σε μία νέα κοίτη προς τον ωκεανό της προσδοκίας των καταπιεσμένων όλου του κόσμου ονομάζουμε «κρίση». Αυτό που θεωρούμε ως την αντίπερα, την άλλη όχθη της, διαμορφώνεται απ' ό,τι ανεβαίνει από τα έγκατα της ζωής και ανοίγει μία νέα οδό, την καινούργια κοίτη της ζωής.

Στη πρώτη γραμμή –ποιος άλλος;– η νέα γενιά που ζει ένα άθλιο παρόν και της κλέβουν το μέλλον, τα αγόρια και τα κορίτσια του ελληνικού Δεκέμβρη, της τυνησιακής Κάσμπα, της αιγυπτιακής πλατείας Ταχρίρ. Οι φωνές τους, οι κραυγές τους, οι πράξεις τους μπορεί να ακούγονται παράξενα ή και να σοκάρουν τους εχέφρονες κάθε είδους. Είναι ο απόηχος όχι αυτού που χάνεται οριστικά αλλά αυτού που έρχεται.

Όταν το 1908 πρωτοπαίχτηκε στη Βιέννη το Κουαρτέτο Εγγόρδων No. 2 opus 10 του Arnold Schoenberg, οι ακροατές ήξεραν, βεβαίως, ότι ένα κουαρτέτο εγγόρ-

δων είναι κουαρτέτο εγγόρδων κι έτσι σοκαρίστηκαν τρομερά όταν στα δύο τελευταία μέρη του έργου ακούγεται και μία σοπράνο που τραγουδάει τους στίχους του Stefan George *Νιώθω να φυσάει ο αέρας από άλλους πλανήτες...* Κι όμως, με αυτούς τους στίχους έκανε την εμφάνισή της στις αρχές του 20ού αιώνα το καινούργιο, η μοντέρνα μουσική, κυριολεκτικά σαν άνεμος από άλλους πλανήτες.

Τέτοιος άνεμος από άλλους πλανήτες φυσάει και τώρα κι έρχεται σαν σιμούνι στις λεωφόρους της Ευρώπης, αφού είχε προηγηθεί εκείνος ο ξαφνικός Βοριάς του ελληνικού Δεκέμβρη που θρηνούσε αλλόκοτα, με νεανική φωνή, τον χαμένο δεκαπεντάχρονο Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο.

4. Κανένας οικονομισμός, μαζί κι εκείνος που παριστάνει τον μαρξιστικό, δεν μπορεί ούτε και θα μπορέσει ποτέ να εξηγήσει στο βάθος της την παγκόσμια οικονομική κρίση – προπαντός την παρούσα. Ο οικονομισμός είναι η ανύψωση σε τεχνοκρατικό είδωλο των αποξενωμένων ανθρωπινων σχέσεων που εξέπεσαν σε αλλοτριωμένες οικονομικές σχέσεις.

Η κεντρική κατηγορία μιας ιστορικής υλιστικής προσέγγισης, ο τρόπος παραγωγής, προειδοποιούσε ο Μαρξ, *«δεν πρέπει να θεωρείται απλώς σαν η αναπαραγωγή της φυσικής ύπαρξης των ατόμων»*, πρόκειται για *«μία ορισμένη μορφή έκφρασης της ζωής τους, έναν προσδιορισμένο, από τη μεριά τους, τρόπο της ζωής»* (Lebensweise)⁶, μία Μορφή Ζωής.

Η ιδιαιτερότητα του καπιταλισμού είναι ότι αυτή η προσδιορισμένη μορφή έκφρασης της ζωής (Lebensäusserung) είναι η απώλεια της έκφρασης της ζωής (Lebentäusserung)⁷.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να δούμε ξανά⁸ να τέμνονται οι τροχιές δύο διαφορετικών στοχαστών, του Μαρξ και του Michel Foucault, ειδικότερα με τις αναλύσεις του τελευταίου για τη βιοεξουσία και τη βιοπολιτική, ως ιδιαίτερων γνωρισμάτων της εξουσίας και της διακυβερνησιμότητας στη νεωτερικότητα.

Υπενθυμίζουμε ότι βιοεξουσία ονόμασε ο Φουκώ την προσαρμογή των πιέσεων των λειτουργιών της ζωής στις ανάγκες της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου⁹. Με άλλους όρους, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εξουσία του κεφαλαίου εξασφαλίζει και αναπαράγει με κάθε μέσο ως επιτρεπτή έκφραση της ζωής μόνον ό,τι συνιστά καθολική απώλεια της έκφρασης της ζωής.

Η πολιτική που ασκεί η βιοεξουσία στο επίπεδο του σώματος ονομάζεται από τον Γάλλο στοχαστή ανατομο-πολιτική, ενώ στο επίπεδο του πληθυσμού βιοπολιτική. Σχετικά με την τελευταία, ο Φουκώ τεκμηρίωσε ότι αναγκαίο πλαίσιο της βιοπολιτικής είναι ο φιλελευθερισμός, τόσο στη παραδοσιακή του μορφή όσο και μεταπολεμικά, είτε ως Ordoliberalismus στη Γερμανία είτε ως νεοφιλελευθερισμός της Σχολής του Σικάγο.

Οι αναλύσεις αυτές αποκτούν μία απρόβλεπτη επικαιρότητα σήμερα.

Τι συμβαίνει όταν οι πιέσεις της ζωής ασφυκτιούν και συνάμα μπλοκάρουν παραπέρα μία διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου που είναι ήδη μπλοκαρισμένη από τη χειρότερη κρίση υπερσυσώρευσης της Ιστορίας του καπιταλισμού; Είναι τυχαίο ότι οι αντιστάσεις που παράγονται στην τρέχουσα παγκόσμια κρίση δεν αφορούν αποκλειστικά στο ένα ή στο άλλο επιμέρους αίτημα αλλά μετατρέπονται σε σύντομο χρονικό διάστημα σε καθολική διεκδίκηση της ζωής; Πώς αντιμετωπίζεται σήμερα η μέγκενη μιας βιοεξουσίας που έχει κηρύξει κατάσταση έκτακτης ανάγκης; Αρκούν τα πέντε-έξι μίξερ, οικονομίστικου τύπου συνθήματα, πάντα εντός συστήματος, στα οποία μας συνήθισαν οι χρεοκοπημένες γραφειοκρατίες συνδικάτων και κομμάτων;

Τι συμβαίνει, πάλι, με τη βιοπολιτική σε συνθήκες όπου το αναγκαίο για την ύπαρξη της πλάισιο, ο φιλελευθερισμός, με τη μορφή του νεοφιλελευθερισμού έχει ουσιαστικά κηρύξει πτώχευση, μετά τη Λέμαν Μπράδερς, την κρίση υπερχρέωσης, τη διαλυτική κρίση στην ευρω-ζώνη κ.λπ., την αποτυχία του ως στρατηγικής εξουσίας και διακυβέρνησης του βίαια χειμαζόμενου πληθυσμού;

Συνεχίζεται, βέβαια, και κλιμακώνεται, με πολύ βαρβαρότερη μορφή, η βιοπολιτική του σφαγιασμού των κοινωνικών δαπανών, της διάλυσης κάθε έννοιας της Υγείας ως κοινού κοινωνικού αγαθού, της απόλυτης εμπορευματοποίησης και της πιο στοιχειώδους ανάγκης για ζωή, της κατεδάφισης όσων ελάχιστων απέμειναν από την πάλαι ποτέ απόπειρα ψυχιατρικής μεταρρύθμισης και της νεκροανάστασης μιας ψυχιατρικής εξουσίας, της πιο παρωχημένης ασυλιακής κοπής, της καταστροφής των κεκτημένων στον δημόσιο χώρο της απεξάρτησης, τη στιγμή που η εξάρτηση από τα ναρκωτικά φουντώνει και έχει ξεπεράσει τις διαστάσεις αυτού που ονομάζουν, συχνά με περισσή υποκρισία, «ανθρωπιστική κρίση».

Αλλά θα ήταν λάθος να νομίσουμε ότι απλώς, *grosso modo*, συνεχίζεται ο ίδιος και ολοένα πιο αβίωτος βίος, ότι τελικά έχουμε μία από τα ίδια, *business as usual*. Από άποψη στρατηγικής και τακτικής, δεν πρέπει να μας διαφύγει το βαρυσήμαντο ιστορικό γεγονός ότι το φιλελεύθερο αναγκαίο πλαίσιο της βιοπολιτικής έχει πλέον **διαρραγεί**. Φαίνεται να επιταχύνει την πορεία της με ρυθμό καλπασμού η νεοφιλελεύθερη βιοπολιτική. Θυμίζει, όμως, ένα άλογο αφηνιασμένο αλλά με σπασμένα τα μπροστινά του πόδια. Προκαλεί θανάσιμες καταστροφές αλλά αποτυγχάνει στον στρατηγικό σκοπό: να διαχειριστεί έναν πληθυσμό σε αδιάκοπη εξαθλίωση και απόγνωση, ένα λαό σε αναβρασμό που γίνεται εντελώς απρόβλεπτος και τελικά ανεξέλεγκτος στις αντιδράσεις του. Όταν βρίσκεσαι σε ένα λαβύρινθο, έλεγε ο Jorge Luis Borges, και δεν υπάρχει διέξοδος ούτε από τη μια ούτε από την άλλη μεριά, τότε η μόνη λύση είναι να πηδήξεις προς τα επάνω. Μ' άλλα λόγια, αυτό που μας σώζει είναι μόνο «μία έφοδος στον ουρανό».

«Εκείνοι που βρίσκονται επάνω», στην εξουσία επί της ζωής, νιώθουν ρίγη καθώς αισθάνονται να έρχονται από «αυτούς που βρίσκονται κάτω», σαν «άνεμοι

από άλλους πλανήτες», οι ακατάλυτες απαιτήσεις της ζωής. Μιας ζωής χειραφετημένης από τα δεσμά, μιας ζωής που ξεχειλίζει και σβήνει τις παλιές όχθες, για να κυλήσει σε νέα κοίτη, προς τον ωκεανό των ανθρωπίνων προσδοκιών και των άπειρων πόθων.

Η άλλη όχθη της κρίσης δεν μπορεί παρά να είναι μία άλλη Ζωή σε έναν κόσμο ριζικά αλλαγμένο, επιτέλους ανθρώπινο, χωρίς εκμετάλλευση, καταπίεση, εξευτελισμό ανθρώπου από άνθρωπο.

Παρέχεται το σχήμα του κόσμου τούτου. Ας μην ξεχνάμε τους στίχους του ποιητή του Άουσβιτς Paul Celan.

ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΣΟΥ

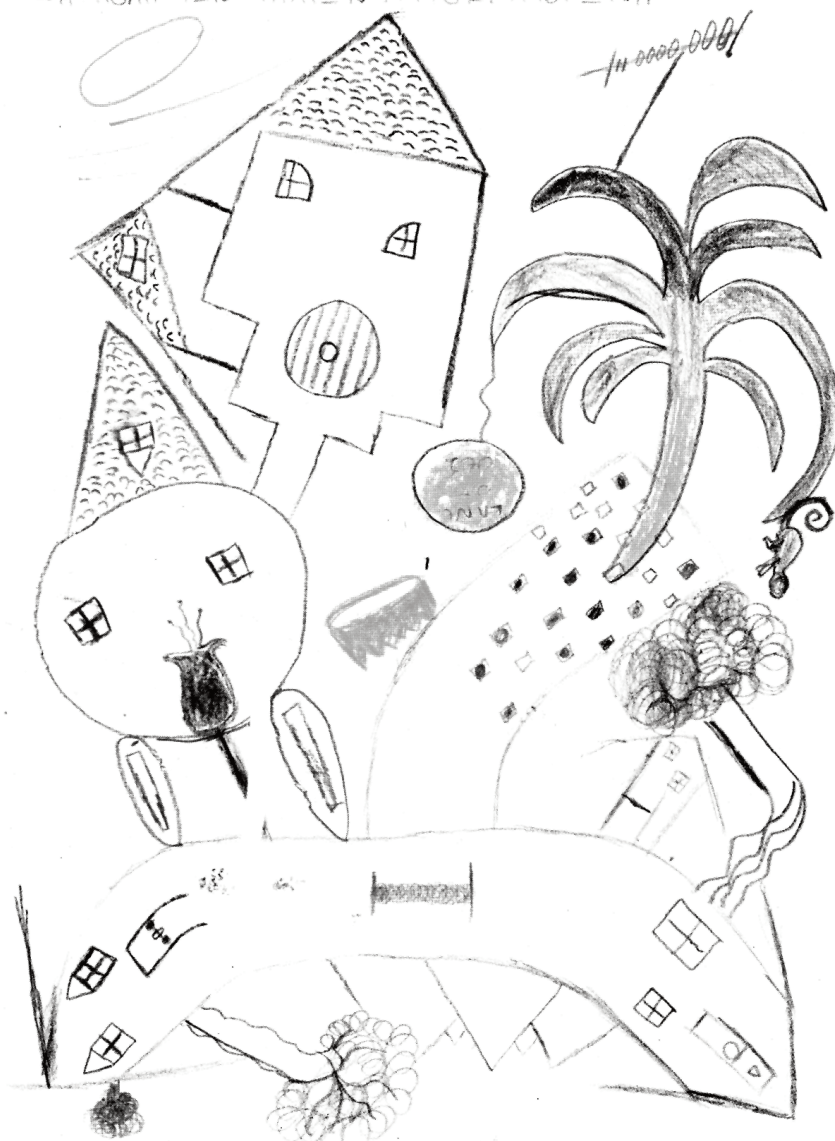
ΣΤΗΝ ΑΛΛΗ ΟΧΘΗ απόψε τη νύχτα.

Με λέξεις πήγα και σ' έφερα ξανά, εδώ είσαι,
όλα είναι αληθινά και μια αναμονή
αληθινού¹⁰.

Σημειώσεις

1. Λέων Τρότσκι, *Φιλοσοφικά Τετράδια 1933-1935*, 2ο Τετράδιο, Harvard University Press 1986, σ. 133-134.
2. Alan Greenspan, *The Financial Crisis and the Role of Federal Regulators*, 2008 <http://house.resource.org/110/org.c-span.281958-1.pdf>
3. Karl Marx, *Capital*, vol. III, Progress 1977, σσ. 390-391.
4. Βλ. Ben Fine and Dimitris Milonakis, *'Useless but True: Economic Crisis and the Peculiarities of Economic Science*, *Historical Materialism* 19.2.2011, σσ. 3-31.
5. Marx, *Grundrisse*.
6. Karl Marx, *Deutsche Ideologie* στο K. Marx - F. Engels Collected Works, τ. 5, σ. 31, Progress Μόσχα 1976.
7. Karl Marx, *Οικονομικά-Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*, στο Marx-Engels, *Werke*, Band 40, Dietz Verlag 1988, σ. 549.
8. Βλ. Σ. Μιχαήλ, *Βιοεξουσία και Διαρκής Επανάσταση* (υπό έκδοση).
9. M. Foucault, *Histoire de la sexualité I*.
10. Paul Celan, *Του Κανενός το Ρόδο*, Άγρα 1995, μτφ. Χ.Γ. Λάζος, σ. 79.

«Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΠΑΛΙΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ»

Αλέξανδρος, 2002